

УДК 340.15:477.75 «652»

Гавриленко О. А.

ПОНЯТТЯ І НОРМИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (КІНЕЦЬ VII СТ. ДО Н.Е. – ПЕРША ПОЛОВИНА VI СТ. Н.Е.)

У юридичній літературі, як вітчизняній, так і зарубіжній, достатньо широко висвітлено різноманітні аспекти проблем, що стосуються права власності – сукупності правових норм, що регламентують відносини по володінню, користуванню та розпорядженню майном. Серед іншого існує значний пласт літератури, що висвітлює історичні аспекти розвитку цього інституту цивільного права в українських землях. Між них – праці С.В.Юшкова, Д.Я.Самоковасова, І.М.Собестіанського, В.М.Грибовського, В.Є.Рубаника та ін. [1; 2; 3; 4]. М.Ф.Владимирський-Буданов, визначаючи співвідношення між розвитком держави і відносинами власності, вважав, що "... загалом всесвітньо-історичний хід розвитку речових прав, і в особливості права власності ... є не що інше, як поступовий прогрес прав приватної особи від моменту початкового поглинення їх державою" [5, с. 511]. Але питанням генезису права власності, зокрема, в античних державах Північного Причорномор'я, належної уваги досі не приділялося.

Аналіз комплексу наявних нарративних та епіграфічних джерел надає можливість припустити, що наприкінці I тис. до н.е. – на поч. I тис. н.е., оскільки існували відносини власності, вже існувало й загальне поняття права власності, ймовірно, як сукупності правових норм, що визначають та закріплюють розподіл між членами даного суспільства знарядь та засобів виробництва, а також іншого майна. Саме це розуміння права власності знайшло закріплення у правових нормах держав Північного Причорномор'я. У тогочасному праві розрізнялося володіння – як фактичне володіння майном з його використанням, та власність – як володіння з правом розпорядження. Самого ж поняття права власності як абсолютного права особи ще не було.

Дослідники давно звертали увагу на незаперечний факт: приватна власність розглядалася греками не як особисте право, а як право сімейне. Майно належало, як прямо говорить Платон, предкам і потомкам. Ця власність за своєю природою вважалася неділимою. У кожній сім'ї могла бути лише одна особа, яка наділялася усіма правами та на яку покладалися усі обов'язки, пов'язані з власністю, – глава сім'ї, батько. Відповідно, ні дружина, ні діти особисто ніякої власності мати не могли. Навіть придане дружини цілковито належало чоловікові, який мав над ним не лише права управителя, але й власника [6, с. 77].

Майно, що перебувало у приватній власності, як це впливає, наприклад, з промови Лісія на захист Ференіка з приводу спадщини Андрокліда, поділялося на «видиме» (земля, будинок, раби і т.п.) і «невидиме», здатне «вислизати» від оподаткування і конфіскації (гроші, коштовності тощо) [7, с. 334-335]. З епіграфічних і нарративних джерел, що збереглися до нашого часу, а також на підставі результатів

археологічних досліджень можна скласти уявлення про суб'єкти та об'єкти права власності.

У державах Північного Причорномор'я суб'єктами права власності, тобто носіями прав та обов'язків, пов'язаних із власністю, на «видиме майно» (землю, будівлі) були лише громадяни [8, с. 32]. Власність на землю – основний засіб виробництва, була економічною основою полісів. В.Л.Зуц звернув увагу на наступний факт: з того, що право приватної власності обумовлювалося належністю до громадянської общини, впливала майнова неповноправність осіб, які не мали громадянства [9, с. 22]. Водночас, верховна власність на землю належала громадянській общині полісу, а в Боспорській державі – цареві.

Між державною (общинною) і приватною земельною власністю існував органічний зв'язок. Спираючись на широке коло досліджень, присвячених ролі та значенню стародавньої громади [10; 11; 11], Т.П.Євсєєнко зауважував, що поява права приватної власності на землю вимагала гарантій її недоторканності. Однак ніяких готових механізмів для забезпечення такої гарантії суспільство на той час ще не мало. Волею-неволею довелося пристосовувати вже наявні інститути, які були освячені традицією та вже стали звичними для людей. Саме общинна організація й відноситься до числа таких інститутів. Тому вона не руйнується, а просто трансформується у колектив земельних власників, який гарантує своїм членам право на землю (виключаючи доступ чужинців до неї або оберігаючи силами общинного ополчення від зовнішньої небезпеки). Для цього громада формує так звану верховну (общинну) власність на землю. Внаслідок цього первісна приватна власність виявляється обмеженою верховною власністю громади. Обмеження пов'язувалися не з обсягом прав власника, а лише з умовами володіння землею. Говорячи інакше, власник був зобов'язаний віддавати частину виробленого ним продукту (або частину своєї праці у тій або іншій формі) колективові, тобто був зобов'язаний враховувати не лише власні інтереси, але й інтереси громади. Захищаючи свої права, а тим самим і права приватних власників, що входили до неї, община не допускала відчуження своїх земель, гарантуючи стабільність господарств общинників та свою власну стійкість. Ця стабільність і стійкість давно вже були помічені вченими [13, с. 57-58].

Такі відносини породжували поширення серед громадян грецьких полісів думки, що приватна власність на землю веде своє походження від державної, а державна власність існує у формі приватної. Саме тому, незважаючи на остаточне затвердження у стародавніх греків ще з часів Солона приватної власності, вона досі несла відбиток колишніх колективістських уявлень про спільність майна і вважалася наданою державою. З цієї причини архонти, вступаючи на посаду, щорічно повідомляли про збереження за громадянами приналежного їм майна [14, с. 32]. Сама назва земельних ділянок походила від слова «жереб» (клерос) – тобто ділянка, отримана від громади внаслідок жеребкування [15, с. 53-54].

Право власності на рухоме майно розповсюджувалося, окрім громадян, ще й на інші категорії особисто вільних людей – осіб, не наділених правами громадянства, які постійно проживали на території даної держави, вільновідпущеників, військових поселенців, іноземців тощо.

ПОНЯТТЯ І НОРМИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ
В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
(КІНЕЦЬ VII СТ. ДО Н.Е. – ПЕРША ПОЛОВИНА VI СТ. Н.Е.)

Об'єктами права власності виступали, насамперед, засоби виробництва у вигляді нерухомості. До останніх можна віднести, у першу чергу, клери. Про розміри земельних ділянок у III ст. до н.е., обмежених із чотирьох боків транспортними дорогами, що належали громадянам північнопричорноморських держав, зокрема, херсонеситам, ми можемо скласти уявлення з розкопок на Гераклеїському півострові та у Північно-Західному Криму. Вони коливаються у межах від 8,8 до 26,4 га. Окремі наділи мали площу понад 30 га [16, с. 145]. Зіставлення цих даних із розмірами ділянок в Аттиці, дозволило дослідникам з'ясувати, що наділи були близькими до великих землеволодінь у Давній Греції [17, с. 86].

Виявлений археологами в Херсонесі текст договору про купівлю-продаж або оренду землі [14, с. 29-33] став підставою для дискусії з приводу одиниць виміру земельної площі в державі. Дослідники одностайно сходилися на думці, що застосований у документі термін «гекаторюг» (ἑκατόρουγος) і означав таку одиницю. Як припускав В.В.Латишев, один гекаторюг означав площу, яка дорівнювала 100 квадратним оргіям [18, с. 21-23]. За розрахунками В.П.Лісіна, гекаторюг дорівнював квадрату зі стороною 200 м. В.Д.Блаватський узявши для розрахунків квадратну аттичну оргію (1,85 м²) дійшов висновку, що площа гекаторюга має дорівнювати 342,25 м² [14, с. 34]. На відміну від нього, С.Ф.Стржелецький вважав, що гекаторюг базується не на аттичній, а на херсонеській (іонійській) оргії, довжина якої – 1,77 м, й, відповідно він дорівнює 313,29 м² [15, с. 56].

На думку Е.І.Соломонік та Г.М.Ніколаєнка, зважаючи на той факт, що земельні наділи Херсонесу були значними за своїми розмірами та займали обширну територію (лише на Гераклеїському півострові розмежована територія складала понад 10 000 га), в основі розмежування таких великих площ повинна була лежати величина набагато більша за оргію або фут, але кратна їм, наприклад плетр, що дорівнював 100 футам [17, с. 86]. У Страбона (VII, 3, 19) є згадка про застосування у державах Північного Причорномор'я міри площі – плетру, але без уточнення його величини. Вимір наділів херсонеської хори дав можливість Г.М.Ніколаєнку дійти висновку, що при їхньому нарізанні дійсно використовувався плетр, причому такий, що дорівнював 100 єгипетським футам у квадраті (1225 м²) [19, с. 14]. Виходячи з цього дослідниками було встановлено площу херсонеської землемірної оргії – 2,1 м. Відповідно гекаторюг, за їхніми підрахунками, дорівнював 44 100 м², що, у свою чергу, становить 36 херсонеських плетрів [17, с. 86].

Землі з розташованими на них будівлями господарського призначення склали ойкоси (господарства) грецьких колоністів, з яких формувалися невеликі та значні за розмірами поселення. Такі ойкоси були господарськими одиницями, якими володіли окремі сім'ї. Значними землевласниками були правителі Боспорського царства, які, окрім того, що виступали верховними власниками усієї землі в державі, мали й свій домен – «царські землі». Як вважає М.М.Болгов, навіть полісна земельна власність на Боспорі була опосередкована царською власністю на землю, і повинності на користь царя за користування клером могли нести як кожен землевласник окремо, так і весь громадянський колектив загалом [20, с. 75]. Як зауважує С.Ю.Саприкін, за часів

правління Мітрідата Євпатора та його наступників – Фарнака II, Асандра, Динамії, Аспурга та Мітрідата VIII, а пізніше – царів з династії Тиберіїв-Юліїв, відбувалося посилення царського землеволодіння шляхом активного будівництва фортець типу клерухій та катойкій і розселення у них місцевого «варварського» населення [21, с. 206; 22, с. 85-87]. Крупними власниками виступали також храми та придворна знать.

Взагалі, дослідники відзначають, що саме тут, на Боспорі, з-поміж усіх північнопричорноморських держав, головним чином, існувала розвинена велика земельна власність. Вона була характерною для епохи Спартоکیدів і продовжувала відігравати важливу роль також у римський період [14, с. 50]. Віднайденими лапідарними написами II ст. н.е. засвідчується наявність крупних земельних володінь. Межами одного з великих володінь були дороги, море, лощини: «...до пагорба та варварської дороги; від пагорба та варварської дороги до другого повороту (вигину, закруту) потоку та моря; від моря місцевість на захід до лощинної дороги і від лощинної дороги до...» [23, № 337].

Про зростання храмової земельної власності в околицях Фанагорії говорить напис царя Риміталка 151 р. н.е. [23, № 976]. Як на великих земельних латифундіях Римської імперії або у володіннях малоазійських храмів, це значне землеволодіння поблизу Фанагорії, на думку С.О.Жебельова та В.Д.Блаватського, оброблялося працею залежних, прикріплених до землі пелатів [14, с. 50; 24, с. 125; 25, с. 41], аналогічних колонам.

Значне місце в ряду об'єктів права власності займали ремісничі майстерні, зокрема, металургійні та металооброблюючі. Поряд із такими надбаннями усього полісу, як громадські будівлі (оборонні споруди, дікастерій, пританей, культові будівлі, міський водопровід тощо) в Херсонесі, Ольвії, Тірі були й державні майстерні та крамниці. Наприклад, про їхнє існування ми дізнаємося з фрагменту декрету ольвійських Народних зборів II-I ст. до н.е. [26, № 37].

Власниками цілих виробничих комплексів в різних районах держави були боспорські правителі. Ці майстерні, ймовірно, здавалися в оренду або на відкуп і приносили суттєвий прибуток. Окрім царських ергастеріїв, а також майстерень, які, мабуть, належали приватним особам, на Боспорі виявлені клейма, що свідчать про виготовлення наприкінці III ст. до н.е. черепиці від імені громадянської общини Пантікапею. Це підтверджує висновок про те, що зиск від такого роду діяльності отримували не лише боспорські царі, а й інші верстви населення боспорських міст [20, с. 66].

У якості суб'єкту права власності на транспортні засоби могли виступати окремі особи, їхні спілки – фіаси навклерів, держава. Наявність транспорту, що перебував у державній власності, підтверджується ольвійським почесним декретом на честь заможного громадянина Протогена кінця III – початку II ст. до н.е., який містить інформацію про ремонт казенних суден [26, № 32]. Існування в античних державах Північного Причорномор'я не лише приватного, але й державного флоту [27; 28; 29], який складався не тільки з тріер, але часом і з тетрер, пентер, а можливо й октер [30, с. 13], переконливо доведено у працях М.П.Писаревського.

Об'єктом права власності могло бути також різноманітне рухоме майно – раби, худоба, особисті речі тощо. Раби могли бути як приватною, так і державною

ПОНЯТТЯ І НОРМИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ
В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
(КІНЕЦЬ VII СТ. ДО Н.Е. – ПЕРША ПОЛОВИНА VI СТ. Н.Е.)

власністю [9, с. 22]. Щоправда, в різних північнопричорноморських державах у різні періоди кількість державних рабів могла коливатися, при цьому загалом лишаячись відносно невеликою. Прямих свідчень про наявність державних рабів в античних державах Північного Причорномор'я немає. Та все ж дехто з дослідників припускає, наприклад, їх використання для заготівлі будівельного каміння у державних каменоломнях ще з другої половини V ст. до н.е. [31, с. 133]. Про наявність приватновласницьких рабів свідчать численні манумісійні акти, а також знайдений в Ольвії лист Ахіллодора, що датується VI-V ст. до н.е. [32, с. 91]. Про рухоме майно йдеться й у листі, вирізаному на фрагменті амфори, який було знайдено при розкопках житлових кварталів Керкінітиди у 1984 р. Зміст цього листа, датованого кінцем V ст. до н.е., дає можливість виявити низку важливих рис побуту населення античних полісів цього періоду. Е.І.Соломонік переклала текст наступним чином: «Апатурій Невменію. Солону рибу відвези додому, так же, як і покрівельні бруси (або інший товар); і нехай ніхто не займається твоїми справами, окрім мене; і, звичайно, ретельно слідкуй за волами; і дізнайся, хто вирушив до Скіфії (або буде платити данину скіфам)» [33, с. 120]. Таким чином, з листа дізнаємося про такі об'єкти права власності, як солонина риба (τάριχος), будівельні матеріали (дерев'яні бруси), воли, що використовувалися у якості транспортних засобів.

Отже, в ході майнового розшарування суспільства усе більшого значення в античних державах Північного Причорномор'я набувають забезпечені державним примусом норми звичаєвого права, які регулювали широке коло відносин, пов'язаних із власністю. Характерною відмінністю права власності, особливо на нерухоме майно, в цей період була обмеженість цивільно-правової дієздатності власника громадянською общиною, а в Боспорській державі – царем. Протягом усього античного періоду держава більшою або меншою мірою втручається у майнові відносини. Як слушно зауважують сучасні дослідники, загальною тенденцією цих процесів, що прослідковується від найдавніших часів і до сьогодні, є посилення нормативного визначення обмежень права власності, що дає підстави вважати її магістральним шляхом еволюції цивільно-правового регулювання [4, с. 340]. Вбачається, що усі наведені вище факти, які характеризують основні риси права власності у північнопонтійських державах, цілком вписуються в межі зазначеної концепції та свідчать на її користь.

Література:

1. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М.: Госюриздат, 1949.
2. Собестианский И.М. Учения о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян: Историко-критическое исследование. – Харьков: Тип. Гуава, 1892.
3. Самоквасов Д.Я. Древнее русское право: Лекции 1902/1903 академич. года. – М.: Тип. Моск. ун-та, 1903.
4. Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року. Историко-правове дослідження. – Харків: Легас, 2002. – 352 с.
5. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – К.: Ун-т Св. Владимира, 1906.
6. Фюстель-де-Куланж. Древняя гражданская община. Исследование о культе, праве, учреждениях Греции и Рима. – М.: Типо-литография т-ва И.Н.Кушнарев и К, 1895.

7. Хрестоматия по истории древней Греции / Под ред. Д.П.Каллистова. – М.: Мысль, 1964.
8. Гавриленко О.А. Особливості правосвідомості громадян північнопричорноморських держав античної доби // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 1. – С. 30-35.
9. Зуц В.Л. Про античну форму власності в Ольвії // Археологія. – 1971. - № 3. – С. 22-25.
10. Семенов Ю.И. О стадияльной типологии общины // Проблемы типологии в этнографии. – М., 1979. – С. 75-91.
11. Дьяконов И.М., Якобсон В.А. Гражданское общество в древности // Вестник древней истории. – 1998. – № 1. – С. 22-29.
12. Дьяконов И.М. Проблемы собственности. О структуре обществ Ближнего Востока до середины II тыс. до н.э. // Вестник древней истории. – 1967. – № 4. – С. 13-35.
13. Евсеенко Т.П. От общины к сложной государственности в античном Средиземноморье. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2005.
14. Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. – М.: Изд-во АН СССР, 1953.
15. Стржелецкий С.Ф. Клеры Херсонеса Таврического. К истории древнего земледелия в Крыму // Херсонесский сборник. – Симферополь, 1969. – Вып. 4. – С. 53-66.
16. Андреев В.Н. Размеры земельных участков в Аттике в IV в. до н.э. // Вестник древней истории . – 1959. – № 2. – С. 142-158.
17. Соломоник Э.И., Николаенко Г.М. О земельных участках Херсонеса в начале III в. до н.э. // Вестник древней истории . – 1990. – № 2. – С. 79-99.
18. Латышев В.В. Греческие и латинские надписи, найденные в Южной России // Материалы по археологии России. – 1892. - № 9. – С. 21-62.
19. Николаенко Г.М. Метрология Херсонеса Таврического в эллинистический период. Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1983.
20. Болгов Н.Н. Закат античного Боспора. Очерки истории Боспорского государства позднеантичного времени. – (IV-V вв.). – Белгород: Белгор. пед. ун-т, 1996.
21. Сапрыкин С.Ю. Академик М.И.Ростовцев о Понтийском и Боспорском царствах в свете достижений современного антиковедения // Вестник древней истории. – 1995. – № 1. – С. 201-209.
22. Сапрыкин С.Ю. Структура земельных отношений в Понтийском царстве // Эллинизм: Восток и Запад. – М., 1992. – С. 85-96.
23. Корпус боспорских надписей. – М.; Л.: Наука, 1965.
24. Жебелев С.А. Основные линии экономического развития Боспорского государства // Северное Причерноморье. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953 – С. 116-158.
25. Блаватский В.Д. Рабство в античных государствах Северного Причерноморья // Советская археология. – 1954. – XX. – С. 31-56.
26. Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. – Petropoli, 1916.
27. Писаревский Н.П. Морской флот Ольвийского полиса в V-I вв. до н.э. // Исторические записки. Научные труды исторического факультета ВГУ. Вып. 2. – Воронеж, 1997. – С. 73-78.
28. Писаревский Н.П. Морской флот античных государств Северного Причерноморья: итоги, проблемы и перспективы исследований // Вестник Воронежского государственного университета. Серия 1. Гуманитарные науки. № 2. – Воронеж, 1997. – С. 141-148.
29. Писаревский Н.П. Морской флот античных государств Северного Причерноморья. Кн. 2. Флот Боспорского царства. – Воронеж, 1999.
30. Писаревский Н.П. Морской флот античных государств Северного Причерноморья. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. Специальность 07.00.03 – Всеобщая история (история древнего мира). – Воронеж, 2001.
31. Карасев А.Н. Развитие строительного-каменотесного ремесла в античных Городах Северного Причерноморья // Проблемы истории Северного Причерноморья. – М., 1959. – С. 128-143.
32. Виноградов Ю.Г. Древнейшее письмо с острова Березань // Вестник древней истории. – 1971. – № 4. – С. 74-99.
33. Соломоник Э.И. Два античных письма из Крыма // Вестник древней истории. – 1987. - № 3. – С. 114-131.

ПОНЯТТЯ І НОРМИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ
В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
(КІНЕЦЬ VII СТ. ДО Н.Е. – ПЕРША ПОЛОВИНА VI СТ. Н.Е.)

Пост ушла в редакцію: 14.09.2006 г.